

Stadsekologi och friytor

Eva Kristensson

Statens institut för byggnadsforskning, Lund

Artikeln visar att förtätning kan vara ett hot mot en ekologisk stadsutveckling. Författaren presenterar ett ekologiskt synsätt på mark, friytor och människor i staden.

Friytorna är en viktig resurs i en ekologiskt anpassad stadsbebyggelse. Det handlar inte bara om att ha utrymme för ekologisk teknik. Den levande stadsmarken är också stadens natur och en pedagogisk potential där naturens kretslopp kan åskådliggöras. Naturen i staden symboliserar det biologiska livets villkor och vårt beroende av detta.

Naturen är inte något som bara finns ute på landet, och ekologin är inte bara studiet av vilda arter i inbördes samspel, därute. Vi är själva natur och både fysiskt och psykiskt i samspel med mängder av organismer såväl i som utanför städerna, framhåller Jesper Hoffmeyer i en artikel om stadsekologi (1987). Han menar att för att vi skall kunna få en mera människovänlig miljö i städerna måste vi behandla den *levande naturen* i staden med större intresse. Det går inte att fortsätta att låta enbart den *döda naturen*, kolet, oljan, metallerna o s v vara den axel som allt kretsar runt. Vi måste med all kraft stötta en sådan utveckling också i den fysiska planeringen av städerna genom att ge plats för en småskalig användning av den levande, producerande naturen.

Men de ekologiska möjligheterna hotas av en kontinuerlig förtätning av staden. Konkurrensen om marken är stor och som det ser ut idag kommer förtätningen att vara en fortgående trend på grund av de kommunalekonomiska vinsterna menar bland annat rapporten *Visioner om 2000-talets bostäder* (1990).

I staden som formas av ett ekologiskt synsätt har friytorna många viktiga funktioner. Man har en *nyttosyn* på stadens friytor, vilket inte är något nytt i friyteplaneringens historia men innebär ett brott mot funktionalismens passiva syn på stadsmarken, vilken i synnerhet formade de friytor som producerades under 1960- och 1970-talen. Det var en utemiljö, som snarare kom att betraktas som ett skötselproblem än en resurs. Denna inställning lever delvis kvar i synen på och i förvaltningen av stadens friytor och bidrar

Den rymliga gården är uppdelad i enskilda trädgårdar för hyresgästerna. Trädgårdarna i ett kvarter i arbetarstadsdelen Wedding i Berlin kom till under 1940-talet för att förbättra försörjningssituationen.

troligen till att friytorna inte värderas högre i dagens planering av stadsmiljöer.

”I utformningen av stadens grönska och i vårt sätt att använda dessa stadsrum uttrycks samhällets aktuella natursyn. Det gröna i staden är i varje tid den gestaltade spegelbilden av samhällets förhållande till naturen”, (Milchert, 1988, s 5, artikel-förf:s översättning).

Citatet av den tyske landskapsarkitekten och friyteteoretikern Jürgen Milchert illustrerar friytopolitikens koppling till samhällets natursyn. En ny syn på naturen utgör en förutsättning för den stadsekologiska rörelsen. Naturen betraktas då inte längre som en outsinlig resurskälla och oändlig recipient utan som en ömtålig och hårt ansträngd natur, vars välmående vi alla är beroende av. Detta har även konsekvenser för stadens invånare.

En nyttopräglad syn på stadsmarken

En nyttopräglad syn på stadsmarken kan illustreras av den husbehovsodling inom stadens gränser i trädgårdar och koloniområden som varit ett viktigt tillskott till försörjningen för många stadsinnevånare. Men även marken i flerbostadsområden och parker har använts för att odla på för att förbättra livsmedelstillgången i tider av behov.

En person som konsekvent propagerade för en nyttosyn på stadsmarken var den socialt medvetne tyske landskapsarkitekten Leberecht Migge, som mot bakgrund av nöden under krigsåren 1914-1918 ansåg att marken i bostadsområdena skulle användas för odling för att stödja de boendes livsmedelsförsörjning. Den ekonomiska krisen under 1920-talet hade fört med sig arbetslöshet och svält för stora delar av befolkningen. Migge utvecklade sina idéer om ”*Jedermann Selbstversorger*”, med uppskattningar om hur stor markyta som krävs för en familjs försörjning och mönstermodeller för bostadsområden med *hyresgästträdgårdar*. Han såg denna modell för boendet i staden som en nationell näringspolitisk uppgift. Leberecht Migge menade att landskapsarkitekten hade en viktig uppgift i att göra det möjligt för sämre bemedlade att få en trädgård. Trädgårdskulturen ställs före trädgårdskonsten. Den framtida trädgården skulle vara en nyttoträdgård (Wolschke-Bulmahn & Gröning, 1987).

Även i samband med andra världskriget omformades traditionella hyreshusgårdar med parkkaraktär till trädgårdar för odling. I till exempel den täta arbetarstadsdelen Wedding i Berlin kan man fortfarande se dessa trädgårdar som anlades på 1940-talet. Nu är det mera blommor än grön-

saker som odlas. Försörjningsmotivet har övergått i ett rekreationsändamål. Gårdarna utgör på många sätt en levande miljö med en förbluffande stark kontrast mellan stenstadens gata och trädgårdarna i kvarterens inre med människor, fågelsång, insektssurr och en luft som är lättare att andas.

I början av 1940-talet agiterade den svenska trädgårdsarkitekten Ulla Molin för krisodling i parker i Migges anda. I *Svenska Stadsförbundets Tidskrift* från 1943 skisserar hon en modell för *nyttoparken* med en kollektiv, rationell planering av odlingarna, inköp av fröer och förvaring av grönsaker. Parken skulle byggas upp av användbar växtlighet.

”Inte endast alléer och enstaka plantering av äpple- och päronträd utan verkliga dungar av körsbärs- och plommonträd kunde höra till området. Gränslinjer och gångar kantas med nyponbuskar, som skördas i likhet med frukten. Trädgårds-smultronens plantor är ingalunda dyrbara ting, och slänter, småland och kanter med dessa rikt och länge givande sommarbär att utan restriktioner få plundras av lystna barnungar borde inte vara någon utopi. Vanliga bärbuskar kunna ingå i den nyttobetonade parkutrustningen. Kort och gott – all plantering i en park av denna typ skall vara nyttobetonad. Och en park med fruktträdsblom och så småningom mogen frukt blir en fängslande syn”.

Det finns många drag i dagens diskussioner om ett ekologiskt boende som i sin nyttosyn på friytorna återknyter till exemplen ovan. Ulla Molins beskrivning av nyttoparken överensstämmer i mycket med programmet för växtligheten i ekoby Solbyn utanför Lund, där alla växter som planterats är ätbara, eller på annat sätt användbara i hem och hushåll (Persson & Karsten 1989). En parallell till Migges modell för hyresgästträdgårdar är de beräkningar om nödvändig marktillgång för självförsörjning av livsmedel som görs av t ex systemekologen Folke Günther som grundläggande del i ett ekobykoncept (Günther 1989).

Det är andra hotbilder än livsmedelsbrist, som i dag utgör motiv för en mera nyttopräglad användning av stadsmarken. Miljöproblem på global, regional och lokal nivå har gett många insikten om följderna av den ohämmade konsumtionen som livsstil. Friytorna är en resurs som kan utnyttjas i varierande omfattning till odling, anläggningar för att ta hand om avlopp och avfall och skapa en attraktiv omgivning, som minskar behovet av att kompensera en dålig närmiljö.

Den funktionalistiska natursynens friytor

I boken *Natursyn och planlægning* (1989) analyserar den danske sociologen Jens Schjerup Hansen utifrån ett idéhistoriskt perspektiv människors

föreställningar om naturen och hur naturen kan användas. "Natur" inbegriper här både naturen innanför och utanför stadens gränser. Stadens natur är allt levande och växande i staden från trädgårdar och parker till sallad i ett odlingsland och nässlor på en bakgård.

Den funktionalistiska natursynen som gav sin prägel åt 1960- och 1970-talens friytor har enligt Schjerup Hansen inte bara satt sina spår i den stadsbygd som byggts enligt funktionalistiskt mönster, utan också blivit ett förhållningssätt som vi mera allmänt har införlivat i vårt sätt att rekreatera oss i staden.

Den funktionalistiska natursynen grundar sig på en stark åtskillnad mellan produktion och reproduktion, mellan arbete och fritid. Människan skulle frigöras från många tidigare nödvändiga arbetsuppgifter. På fritiden skulle hon rekreatera sig från lönarbetet. Schjerup Hansen framhåller att Le Corbusiers argument för bebyggelse med stora flerfamiljshus också innebar en kritik av enfamiljshuset med trädgård. Trädgårdsodling uppfattades som en arbetsplikt, som människorna skulle frigöras ifrån.

"I kraft av den stærke skellen mellem arbejde og fritid og i konsekvens af det funktionalistiske natursyn har man afstået fra muligheden for at videreføre en ganske udbredt haveyrkningstradition til de nye boligbebyggelsers friarealer. Dermed har man lagt grunden til at de opvoksende børn er blevet præget af en alt andet end varieret græsplanekultur". (Schjerup Hansen, 1989, s 65.)

De kollektiva friytorna i flerfamiljshusområdena medförde inte något gemensamt ansvar, snarare motsatsen.

Funktionalismens förhållande till naturen är distanserat och naturen ses ur betraktarens perspektiv. Det följande citatet av den projektansvarige arkitekten för miljöprogramområdet Råslätts Gård i Jönköping illustrerar det distanserade förhållandet till naturen. Det omgivande landskapets värde är som vy, betraktat på avstånd.

"Råslättsprojektet är utformat med en stadsmässigt koncentrerad bebyggelse omgiven av helt obebyggda landskapsavsnitt. Detta grepp ger en klar visuell gestaltning av stadsdelens helhet och dessutom preciserade rumsbildningar inom stadsbebyggelsen. Miljögestaltningen har tagit avstånd från den allt för vanliga stadsdelsbebyggelsen med i terrängen utströdda bostadshus, vilket enbart förstör landskapet utan att tillsammans skapa något annat än förvirring." (Projektansvarig arkitekt, ur Berglund, 1986, s 25).

Beskrivningen av planen för Råslätts Gård innehåller också idéer om en form av regional jämvikt, som balanserar den lokala ekologiska ojämvikten. Den koncentrerade bebyggelsen får kompenseras genom det omgivande

orörda landskapet. Man väljer en hårdexploaterad bebyggelse med ett omgivande ”opåverkat” landskap, i stället för en till hälften grön stad. Man har därigenom också valt bort den nära naturkontakten som skulle ha varit möjlig i en bebyggelse på ett tidigare oexploaterat landskapsavsnitt.

Rationalism är en kärna i det funktionalistiska stadsbyggandet enligt stadsbyggnadsforskaren Johan Rådberg (1989) och rationaliserandet av byggandet omfattade många områden i en massproduktion av bostäder baserad på nya metoder och material. Den rationella synen på bostadsbyggandet inkluderade också friytornas utformning och skötsel. Utemiljön anpassades till en storskalig och maskinell skötsel med stora gräsklippare och kemisk ogräsbekämpning. Den rationella synen på bostadens friytor kom i Sverige till uttryck bl a i *Planstandard 1965* och senare i *Planfaktorer 70* från Stockholms stadsbyggnadskontor, som angav riktlinjer vid utbyggnaden av Stockholms förorter under denna tid. I kapitel V: ”Friytor”, i *Planstandard 1965* kan man läsa följande:

”Ur flera synpunkter är en förhållandevis stor befolkningskoncentration och tät byggnadsgruppering eftersträvansvärd. Med en hög bebyggelsekoncentration följer starkt markslitage. Friytor och vegetation måste tåla slitaget; dimensioner och material måste anpassas efter brukskraven. Inom bostadsbebyggelsen bör all friyta betraktas som anlagd yta och vegetationen måste i huvudsak nyplanteras. Naturmark och gräsmattor kan i regel inte användas annat än i större sammanhängande ytor och som skyddsområden som inte utsätts för nötning. De högre anläggningskostnader, som följer med en hög kultiveringsgrad, kan i viss mån kompenseras av att underhållskostnaderna kan reduceras och friarealen minska utan att bruksvärdet blir mindre”.

Den höga kultiveringsgraden innebar som vi vet asfalt, buskage (ofta taggiga) och lekredskap i sand eller grus. Citatet belyser också det låga värde man ger naturmarken i bostadsmiljön. Slutligen kan man påpeka, att den rationella synen på utemiljön som den funktionalistiska natursynen innebar, helt saknade en medveten ekologisk dimension.

Den ekologiska natursynens friytor

Om vi återgår till Schjerup Hansens bok *Natursyn och planlægning* skisserar han där dragen i vad som är början till en ekologisk natursyn. Grundläggande är föreställningen att naturen är en helhet, där människan ingår, och att hennes samröre med naturen har konsekvenser för naturens kretslopp.

En följd av detta är att den ekologiska natursynen berör den enskilda stadsbon och hennes agerande. Många av de stadsekologiska idéerna krä-

ver en aktiv insats av människan, t ex vid källsortering av hushållsavfall. Schjerup Hansen framhåller att den passiva och distanserade betraktarroll, som människan har i den funktionalistiska natursynen, ersätts av en aktivt handlande roll.

Jürgen Milchert (1988) gör en distinktion mellan *ekofunktionalism* och *naturalism*. Ekofunktionalismen uttrycks i ett ekologiskt byggande fokuserat på energisnåla lösningar och ett kretsloppstänkande. Inriktningen har en funktionell syn på naturen. Vegetation används som klimatförbättrare och luftrenare. En biologiskt levande mark kan genom sitt mikroliv ta hand om föroreningar. Mikroorganismerna är flitiga tjänare vid kompostering av organiskt material.

För naturalismen är upplevelsen av natur viktig. Naturen har ett egenvärde och måste skyddas. Den friväxande naturen är också en estetisk förebild för stadens friytor. Vegetation som får utvecklas i fred för människans klåfingriga prydlighetsiver är vacker. Naturalismen har också en stark emotionell grund, i en önskan om en mera bärkraftig samexistens med naturen. Milchert beskriver i inledningen till sin bok *Lebendiges Grün* den djupa symboliska betydelse som naturen i staden har.

”Medvetet gestaltade friytor tillhör den mänskliga civilisationen, samtidigt som de utgör natur. Denna dubbla karaktär hos det gestaltade gröna, innebär en speciell kvalitet. Det gröna, trädgården, parken, är därigenom en bild som starkt uttrycker den mänskliga existensen, som på samma sätt befinner sig mellan de båda polerna natur och kultur.” (Milchert, 1988, s 5, artikelförf:s översättning).

Det har varit olika faktorer som satt igång utvecklingen av ett ekologiskt synsätt på stadens friytor i olika länder anser den engelske landskapsarkitekten Allan Ruff. Ruff har själv studerat omvandlingen av torftiga friytor till ekologiska förortslandskap i moderna bostadsområden i Holland. Dessa har varit en viktig inspirationskälla för svenska landskapsarkitekter.

Vid andra världskrigets slut satsade Holland på ett rationellt och storskaligt bostadsbyggande i funktionalistisk anda. Reaktionen kom i slutet av 1960-talet. Kritiken av de nya förstädernas oanvända, blåsiga och ofta vandaliserade friytor tillsammans med framväxten av en ekologisk rörelse ledde till ett program för förbättring av friytorna som innebar en form av urban natur. Idéerna karaktäriseras också av sin sociala utgångspunkt, att skapa en mera stimulerande utemiljö för barn och vuxna. (Ruff, 1987)

I det tidigare Västberlin har ekologiseringen av det gröna varit en stark trend inom friytopolitiken sedan mitten av 1970-talet. De ekologiska tankarnas genomslagskraft i staden måste ses i förhållande till den speciella

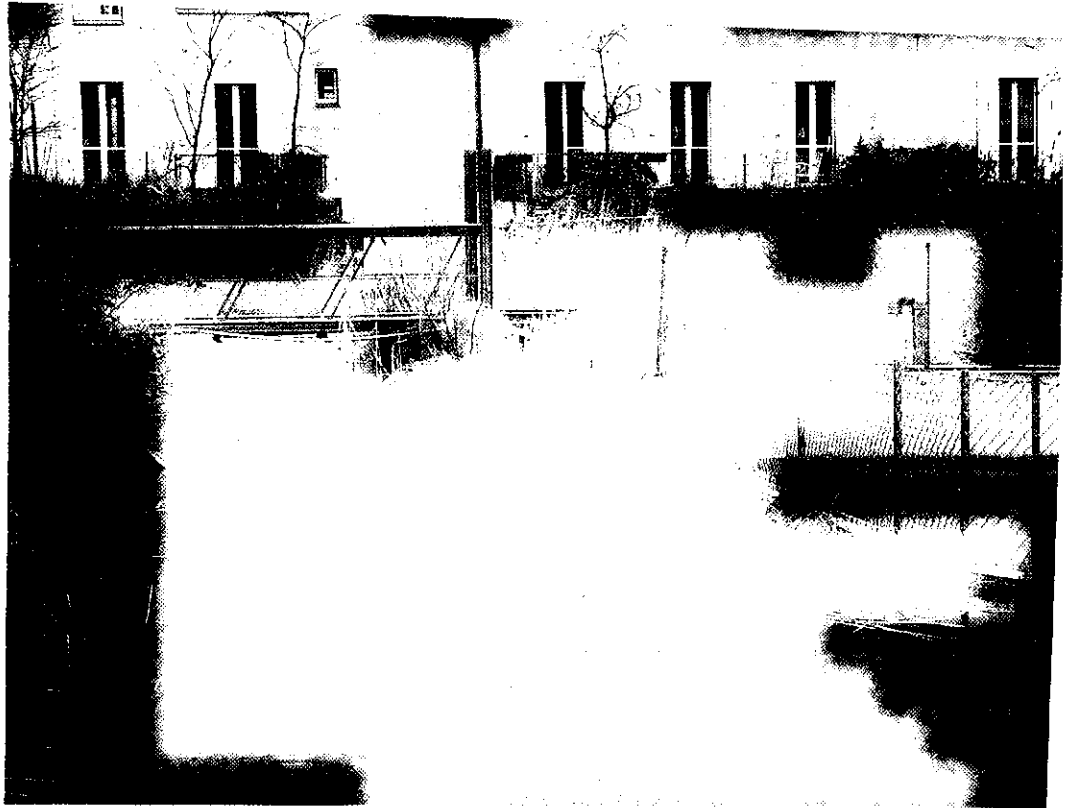

Ekofunktionalistisk stadsförnyelse i centrala Berlin. Bad-, dusch- och tvättvatten från lägenheterna tas om hand för biologisk rening i en rotzonsreningsanläggning inne på gården.

situation, som den haft som isolerad stadsö. Västberlin saknade ett försörjande och mottagande omland. Naturkontakten fick ske inom stadens gränser och det levande, växande hade då en speciellt starkt emotionell betydelse.

Flera av de omfattande stadsförnyelseprojekten i den centrala delen av staden präglas av ekologiska tankegångar. Mycket av uppmärksamheten har riktats mot energisparande och recirkulation. Intressanta är också försöken att skapa en grön omgivning trots den stora bristen på friytor, genom t ex klättrväxter på fasaderna och vegetationsklädda tak. Teoretiska beräkningar av förgröningsens effekter för stadsklimatet visar avsevärda förbättringar i form av syreproduktion, temperaturförändringar och minskade mängder av luftföroreningar (Kennedy, 1990).

I Sverige har ekologiskt byggande i det närmaste varit synonymt med ekobyar. Ekobyarna har blivit en konkret manifestation på en livsstil baserad på en ekologisk natursyn. Det djupa känslomässiga engagemanget för ett alternativt sätt att både bo och leva uttrycks t ex i föreningen Solbys stadgar från 1979, som innehöll flera existentiella målsättningar.

Anläggningen förmedlar också en stark naturkänsla med vatten, simmande änder och en och annan fisk direkt in på husen i den urbana miljön.

”Med ’solbyn’ menar föreningen en bebyggelse där gemenskapen bygger på en positiv inställning till livet och andliga ting, till natur och djur och därigenom till miljövard, till energibesparande och förnyelsebar energi, till vegetariskt och resursbesparande levnadssätt och till omsorg om varandra.” (Ur Persson & Karsten, 1990)

Föreningen Solbyn var de människor, som startade planeringen av ekobyen Solbyn.

Stadsbondgården i Skövde, 4H-gårdar, skolträdgårdar, naturlika grönytor är några exempel på en medveten ambition att ge plats för, med Hoffmeyers begrepp, *den levande naturen*, i staden.

Förtätning ett hot mot den ekologiska staden

För den ekologiska stadsplaneraren är stadsmarken en viktig resurs. I ekobyerna har inte tillgången på friytor varit något problem för att förverkliga det ekologiska boendet. I städerna är konkurrensen om marken större.

Vi har inte i dag konkretiserat den ekologiska stadens markkrav, men det är ingen anledning till att vi medvetet ska planera bort den. Tillspetsat står

de krafter som verkar för en förtätning av staden i motsats till de stadsekologiska strävandena. De bostadsområden som byggs i dag, som förtättningsobjekt eller som helt nya områden, har ofta så lite friytor att de inte lämnar något fysiskt handlingsutrymme för framtiden. De uppfyller *Planstandard 65*:s krav på hög kultiveringsgrad och drar samtidigt igen dörren till den ekologiska staden.

Referenser

- Berglund, Peter, 1986, *Råslätts historia, ett höghusområde förr och nu*. Jönköpings kommun.
- Günther, Folke, 1989, *Ekobyar. Ekologiskt anpassad och resurssnål bebyggelse*. (Günther, Kullaröd, 240 13 Genarp).
- Hoffmeyer, Jesper, 1987, "By-økologi". Ur antologin *Naturen stopper ikke ved bygrænsen – om naturen og naturforvaltning*. Miljøskrift nr 4, Miljøministeriet. København.
- Kennedy, Margrit, 1990, *The share of architects and planners in solving ecological problems*. Proceedings from the Prague international assembly of architects, planners and designers, 1989. (Publicerad av IADPPNW:s sekretariat, att Sven Thiberg, KTH, 100 44 Stockholm.)
- Milchert, Jürgen, 1988, *Lebendiges Grün, Landschaftsarchitektur heute*. (Berliner Hefte 4). Berlin. Bauverlag.
- Molin, Ulla, 1943, "Nyttoparker. Tjäna krisodling och ungdomens fritid". *Svenska Stadsförbundets Tidskrift*, häfte 2, 1943.
- Persson, Bengt & Karsten, Eva, 1990, *Solbyn före inflyttningen. Tillkomst, inflyttning och befolkning*. Byggeforskningsrådet, R10:1990.
- Planstandard 1965. Förslag till stadsplanestandard för nya flerfamiljshusområden i Stockholm*. Bih nr 51, 1965.
- Ruff, Allan R, 1987, *Holland and the ecological landscapes 1973-1987*. Delft. Delft University Press.
- Rådberg, Johan, 1988, *Doktrin och täthet i svenskt stadsbyggande 1875-1975*. Byggeforskningsrådet, R11:1988.
- Schjerup Hansen, Jens, 1989, *Natursyn og planlægning*. SBI-Byplanlægning 58. Statens byggeforskningsinstitut. Hørsholm.
- Visioner om 2000-talets bostäder. Sex scenarier om energisnåla, sunda flerbostadshus*. 1990. Byggeforskningsrådet T18:1990.
- Wolschke-Bulmahn, Joachim & Gröning, Gert, 1988, "Der kommende Garten. Zur Diskussion über die Gartenarchitektur in Deutschland seit 1900". *Garten und Landschaft* nr 3, 1988.